

ISSN-2320-4494
RNI No. MAHAUL03008/13/2012-TC
Impact Factor : 2.7286

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

② Dr. Namdeo Shingase
(Marathi)

VOLUME - I ISSUE - III
OCT. TO DEC. 2020

ARTS | COMMERCE
SCIENCE | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & IT | LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM
MUSIC | LIBRARY SCIENCE

www.powerofknowledge.co.in

E-mail : powerofknowledge3@gmail.com

Editor
Professor Dr. Sadashiv H. Sarkate

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Editor

Dr. Sadashiv H. Sarkate

● **Mailing Address** ●

Dr. Sadashiv H. Sarkate

Editor : POWER OF KNOWLEDGE

Head of Dept. Marathi

Art's & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tq. Georai Dist. Beed-431 143 (M.S.)

Cell. No. 9420029115 / 7875827115

**Email : powerofknowledge3@gmail.com /
shsarkate@gmail.com**

Price : Rs. 300/-

Annual Subscription: Rs. 1000/-

182

1	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या साहित्यातील मानवतावाद	डॉ. गनोहर आंबटकर डॉ. मिलिंद कांबळे	1-5
2	विमुक्त भटकांच्या चळवळीला दिशा देणारे आत्मकथन: 'कत्ती'	डॉ. मारोती कसाब	6-9
3	कुसुमाग्रजांची राष्ट्रीय कविता: एक आस्वाद	प्रा. डॉ. विनोद उत्तमराव भालेराव	10-15
4	संत साहित्यातील संतकवियित्री	प्रा. डॉ. सुनंदा चरडे	16-21
5	राष्ट्रसंतांची 'ग्रामगीता' निर्मिती मागील भूमिका	डॉ. अविनाश श. धोबे	22-25
6	एकोणिसावे शतक : स्त्री व समाज	जागृती अरुण बधान	26-29
7	'होळी' बंजारा समाजाचा सांस्कृतिक उत्सव	प्रा. डॉ. विनोद दे. राठोड	30-33
8	दलित आत्मकथनातील प्र. इ. सोनकांबळे यांचे समाजव्यवस्थेतील स्थान	प्रा. नामदेव शिन्हागारे	34-37
9	महारा द्रातील दत्त संप्रदायकालीन सामाजिक स्थिती. गती : एक दृष्टीक्षेप	प्रा. डॉ. राजेंद्र सुखदेव चौधरी	38-41
10	आदिवासी नायकांचे स्वातंत्र्यासाठीचे योगदान	डॉ. विठ्ठल केदारी	42-48
11	भाषा आणि साहित्य : आंतरसहितात्मक अभ्यास	डॉ. बालाजी धारुळे	49-52
12	गुलाममंडी उपन्यास में चित्रित पात्रों की समीक्षा	डॉ. बालकवि लक्ष्मण सुरंजे	53-55
13	इक्कीसवी सदी का मीडिया	प्रा. डॉ. बायजा कोटुळे	56-60
14	निराला के काव्य में राष्ट्रीय चेतना	डॉ. संतोष रामचंद्र आडे	61-64
15	"अल्मा कबूतरी" उपन्यास में अभिव्यक्त भाषाशैली एवं उद्देश्य	प्रीती अहिर डॉ. बालकवि लक्ष्मण सुरंजे	65-67
16	कोरोना संकट में वैश्विक अर्थव्यवस्था और खेल उद्योग पर असर	डॉ. हेमंत वर्मा	68-74
17	आधुनिक हिंदी कहानियों में चित्रित वैवाहिक परिदृश्य	डॉ. ज्ञानेश्वर महाजन	75-77
18	सिनेमा और साहित्य	प्रा. डॉ. उत्तम जाधव	78-80
19	ओमप्रकाश वाल्मीकि की कविताओं में अभिव्यक्त आंबेडकरवादी चिंतन	प्रा. डॉ. रविंद्र आर. खरे	81-86
20	समकालीन दौर में साहित्य और सिनेमा की भूमिका	प्रोफेसर डॉ. आबासाहेब राठोड	87-91
21	महाराष्ट्रातील जलसिंचनातील असमोल : एक दृष्टिक्षेप	प्रा. रासकर भीष्मा रंगनाथ	92-98
22	भारताच्या नियोजन कालखंडातील शेतीचा विकास	डॉ. मुळे पी. एम.	99-102
23	धुळे जिल्ह्यातील धरणप्रभावित क्षेत्रांचा सामाजिक व आर्थिक अभ्यास	संजय नामदेवराव तोरवणे प्राचार्य. डॉ. डी. एस. पाटील	103-106

दलित आत्मकथनातील प्र.ई.सोनकांबळे यांचे समाजव्यवस्थेतील स्थान

प्रा.नामदेव शिनगारे

मराठी विभाग

महिला महाविद्यालय, गेवराई

प्रास्ताविक

दलितांच्या दुःख भोगाचे मूळ कारण हे वर्णव्यवस्थेवर आधारित समाजव्यवस्थेत सापडते. पदीपदी दलितांच्या वाट्याला अपमानच आलेला आहे. दलितांना जेव्हा आत्मभान आले. तेव्हा त्यांना प्रकर्षाने जाणीव झाली व अस्पृश्यतेविषयीची आपली कडवट भावना, राग, संताप लेखनातून व्यक्त होऊ लागला. अस्पृश्यतेमुळे भोगलेल्या दुःखाचे अनुभव व त्या विरोधात दिलेला संघर्ष त्यांच्या लेखनातून चित्रित झाला आहे.

‘आठवणींचे पक्षी’मध्ये लेखकाला बालपणी अनेक जातीच्या मुलांचा सहवास लाभलेला आहे.त्यांच्यावर त्या परिसराचा तिथल्या संस्कृतिचा प्रभाव पडलेला आहे.त्यांची गरीबी आणि पोटासाठीचा संघर्ष भयंकर आहे.अस्पृश्यतेची दाहकता त्यांनी अनुभवलेली होती.

मराठी दलित आत्मकथनातील बालकांच्या विविध गुणधर्मांचा त्यांच्या स्वभावाचा त्यांच्या बालपणातील सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक अशा विविध पातळ्यांवर त्यांना कसा संघर्ष करावा लागला. बालपण हे निरागस असते. मान-अपमान यापेक्षा त्यांना अनेक वेळा अन्नासाठी संघर्ष करावा लागला, अस्पृश्यतेशाठी संघर्ष करावा लागला. बालवयात शिक्षणासाठी संघर्ष करावा लागला. यासाठी कित्तेक वेळा अपमान सहन करावा लागला आहे.

समाजव्यथा-

दलितांच्या वाट्याला आलेले जे दुःखभोग आहेत; त्यात अस्पृश्यतेचा फार मोठा वाटा आहे.चातुर्वर्णावर आधारित समाजव्यवस्थेत अतिशूद्रांना अस्पृश्य मानले. त्यांच्या सावलीचाही स्पर्श उच्चवर्णियांना चालत नव्हता. माणसाने माणसाचा स्पर्श नाकारावा ही केवढी अमानुष कल्पना ! पण तिच्यामुळेच दलितांची जीवने करपून गेली. चोखामेळा, कर्ममेळा या सारख्या संतांनीही आपले याबाबतचे दुःख अभंगातून मांडले आहे. दलितांना जेव्हा आत्मभान आले तेव्हा त्यांना याची प्रकर्षाने जाणीव झाली. अस्पृश्यतेविषयीच्या आपल्या कडवट भावना, राग, संताप त्यांनी आपल्या लेखनातून व्यक्त करणे साहजिक होते.अस्पृश्यतेमुळे भोगलेल्या दुःखाचे अनुभव त्यांच्या लेखनातून वेगवेगळ्या प्रसंगांच्या माध्यमातून चित्रित झालेले आहेत.

लेखक ज्या समुहातील आहे त्या समुहाचेही ते ‘आत्मकथन’ असते. लेखक ज्या प्रदेशातील आहे त्या प्रदेशाचेही ते आत्मकथन असते. लेखकाचे दुःख हे एकट्याचे दुःख नसून ते त्याच्या दलित समाजाचेही दुःख आहे. आत्मकथनात एका व्यक्तीचे म्हणजे निवेदकाचे जीवनचरित्र मध्यवर्ती असते. हे खरे तथापि आत्मकथा वा आत्मचरित्र म्हणजे केवळ एका व्यक्तीच्या भावजीवनाची कथा नसते.कारण कोणत्याही व्यक्तीचे जीवन हे अनेक संदर्भांशी निगडित असते.प्रत्येक व्यक्तीजीवनाला सामाजिक, राजकीय,सांस्कृतिक,आर्थिक आणि या सर्वांना अर्थपूर्णता देणारा कालसंदर्भ असतो.एवढेच नव्हे तर दलित समाजाचे सुख-दुःख, आशा आकांक्षा, चालीरिती,समज आणि श्रद्धा इत्यादींनी रंगलेले विराट चित्रही आत्मकथनातून साकार होते.घरची अत्यंत गरिबी,त्यातून अस्पृश्य- जातीत झालेला जन्म. म्हणून पदी

आलेली भूक आणि अस्पृश्यता याबद्दलची दाहकता अनेक आत्मकथनातून आलेली आहे. पूर्वीचे दलिताने आर्थिक जीवन गुहा मानवासारखे होते. मेलेली जनावरे कापून खाणे, 'लाकोशी' धरणे वगैरे प्रकार सर्रास चलत. त्यातून रोगराईचा फैलाव होईल; परंतु भुकेचा डोंब एवढा पेटलेला असे की, विचार करायला वाव मिळत नसे. काहीही करून पोटाची खळगी भरून पोटाची आग विझवणे एवढेच त्या भुकेल्या कंगालांना कळत होते. आत्मकथनातून केवळ लेखकाचेच दुःख अभिव्यक्त होते असे नाही तर समाजाची सुख-दुःखे, आशा-आकांक्षा, ताणतणाव याचे विराट रूपच त्यातून व्यक्त होते. भारतीय समाजव्यवस्थेच्या तळाशी खदखदणाऱ्या जातिभेद, अंधश्रद्धा, अज्ञान, रूढीग्रस्तता, श्रेष्ठ-कनिष्ठता या प्रश्नांनी वेढलेल्या एका प्रचंड समुहाचे प्रत्ययकारी दर्शन घडते, हे पानतावणे यांचे मत अमान्य होऊ शकत नाही. १

जगण्यासाठीचा संघर्ष

लेखक लहाण असूनही अक्काची मर्जी सांभाळण्यासाठी मिळेल ते काम करतो. तो सांगतो,

मी जरी शाळकरी व न्हानगा तरी तसाच आक्कानं काही म्हणू नये व शिव्याफिव्या हासडू नये म्हणून लोकांना लावून घेऊन गुल्यात जायचो तर एखाद्या वेळी पात वगैरे लागली नाही व मागे पडलो की म्होरके लोक कधी मांग तर कधी पातरूड ज्यांना कमी लेखलं जातं त्यांना माझी कीव येऊन ते मला पात लावायला मदत तर करतच पण दाणे वाटायच्या वेळीही लई गरीब पोरगं व गुणाचं है, माय, वनवासी म्हणून बायापेक्षा कमी काम करूनही मला बायाच्या एवढे दाणे देतासत. २

प्र.ई. सोनकांबळे अस्पृश्यतेच्या अनेक आठवणी सांगतात. तहाण लागली म्हणून लहानगा प्रल्हाद एका खड्ड्यातले साचलेले पाणी पीत असतो. कोणी पाहील की काय ही भीती त्याच्या मनात असते. तो महार आहे ना जिये सवर्णाची गुरे पाणी पितात ते पाणी पिऊन तो बाटवीत होता. आणि पाणी पीत असताना एक शेतकरी येतो, रोखतो, सांगतो. असं करू नको पाणी बाटवू नको. मार पडल.....

दुसरी घटना आहे. मित्राचा निरोप घेऊन तो गावी त्याच्या घराकडे निघालेला असतो आणि मित्राची बहीण नांदायला निघालेली असते. महार आडवा आला. अशुभ आडवे आले असे वाटून सर्वानाच वाईट वाटते आणि पाऊस आणि पूर आडवा येऊन त्या मुलीचे सासरी जाणे रद्द होते. प्र.ई. ही आणि अस्पृश्यतेच्या अशाच आठवणी सहजपणे सांगतात. त्यांच्यातील संघर्ष वाढवीत नाही. कारण त्यावेळी तो संघर्ष नसतोच. जे येईल ते सहन केले पाहिजे..... म्हणून. ३

दलित आत्मकथनातून केवळ लेखकाचेच दुःख अभिव्यक्त होत नाही तर एकूण समाजाच्या व्यथा वेदना त्यातून डोकावताना दिसतात. हे वरील विवेचनावरून लक्षात येते.

जिथं जनावरांना पाणी पिण्याचा अधिकार आहे. तिथे माणसाला पाणी पिण्याचा अधिकार नव्हता. हे वेदने तर दलित लादलेलं जीवन निमुटपणे सहन करावं हीच भावना तत्कालीन दलिताने होती. यावरून तत्कालीन विराट चित्र समाजव्यवस्था लक्षात येते.

म्हणून पद अस्पृश्यता-

अस्पृश्यता-

‘आठवणाच पक्षा मधून भुकचा तात्र जाणाव जशा प्रकट हात त्याप्रमाणच अस्पृश्यतच चटकहा लेखकाला सहन करावे लागतात.

लेखक बालपणीचा प्रसंग सांगतो. मोठ्या बहिणीकडून लहान बहिणीकडे जाताना वाटेत घडलेला प्रसंग हृदय पिळवटून टाकणारा आहे.

“ मला वाटले आता वाटेतच चेलमा है व पाणीबी काळभोर दिसतंय व उतीम लोक कोणीबी दिसत नाही तर पिऊन घ्यावं पाणी व चालतं व्हावं. पुढे बऱ्याच अंतरावर पाणी होतं पण तितक्या लांब जाण्यापेक्षा इथंच प्यावं पाणी असं वाटू लागलं. कारण त्या चेलम्यात हमेशा कुणब्याचे माणसं तर पाणी पीत नाहीत. पण त्याचे ढोरंगुरं मातर जरूर पितात हे मी त्या रस्त्याने जातासताना पाहिलं होतं.

एकीकडे मन म्हणायचे की अरे पाणी पिऊन घे व चालता हो, कोण काय करणार वाटायचं मुशाफराला. पण दुसरीकडे असे वाटायचे की जर कोणी कुणब्या-फिणब्यांनी फायलं तर उगीच वला येईल कारण खेड्यांत लोक लई जलदी वळकतात कोण कोणत्या जातीचा है म्हणून.

मी मन धुकूड पुकूड करीत असतानाही ओंजळीने पाणी पिऊ लागलो तरच आजूबाजूनं झाडाझुडपाचा आवाज येऊ लागला. जसं म्हणतात ना चोराच्या मनात चांदणं पण मी थोडीच कुणाची चोरी करीत होतो. फक्त तहान लागली म्हणून पिढ्यान् पिढ्या रस्त्यावर असलेल्या रानातील चेलम्याचे पाणी पीत होतो. तितक्यात झुपकेदार मिशावाल्याने दरडावून बोलून समज दिली. आणि पाच ओंजळी पाणी बाहेर फेकून ‘चेलम्या’ला पवित्र केले. ४

केवळ दलित म्हणून ‘चेलम्या’वर जनावरांचे पिण्याचे पाणी लेखकाने खूप तहान लागल्यामुळे पिले. म्हणून त्यांना पशूपेक्षाही हीन वागणूक देण्यात आली. यावरून लक्षात येते की, अस्पृश्यतेची मुळं किती खोलवर रुजली होती.

केवळ या देशात आम्ही हिंदू म्हणून जन्म घेतला म्हणून एका निष्पाप मुलाला-पापपुण्याची ज्याच्या मनात जागती जाणीव आहे. त्याला पुष्कळ सहन करावे लागते. तो ते सहन करीत राहतो. त्याची ही सहनशीलता संतापेक्षाही मोठी आहे. एकनाथाच्या त्या कौतुक केलेल्या सहनशीलतेचे आणि या आठवणीतील प्रसंगांची तुलना केली तर एकनाथांची सहन-शीलता काहीच नसते. त्या घटनेला महत्त्व येते ते एकनाथ नामवंत आणि ब्राह्मण असूनही त्यांच्या अंगावर ते कोणी तरी थुंकत होते. एकनाथ ब्राह्मण नसते तर त्या थुंक्याला तसे महत्त्व प्राप्त झाले नसते. गरिबांवर कोणीही थुंकत असतेच.

‘आठवणींचे पक्षी’ मध्ये लेखक प्र.ई. सोनकांबळे यांच्या बरोबरच समवयस्क परंतु इतर जातीची बालकंही डोकावतांना दिसतात. त्यामध्ये पुंडा कोळ्याचा बाबू, शेषप्पाचा दत्ता, बाबू जरा मनाचा भोळवट व्हता पण दत्ता जरा हुशार व चेंगट, एक तर त्याचा बाप वारलेला व त्याची रंडकी माय कसतरी त्याला शिकवत व्हती. त्याचबरोबर स्वजातीचा म्हणजे महाराचा धर्मा. त्याची आई वारकरी सांप्रदायाची माळकरीन बाई, भजन, कीर्तन व पंढरीच्या वाऱ्या करणारी, दिंड्यापत्याकं घेऊन फिरणारी परंतु धर्माच्या शिक्षणाची कळकळ असणारी म्हणूनच तर तिनं धर्माला हडोळतीला गिरणीत झाडलोट करणाऱ्या म्हातारीजवळ ठेवत होतं. त्याचबरोबर बामणाचा परबु, येलमाचा भानू, मारवाडायाचा बाबू यांची दप्तरं लेखक वागवायचा अन्

पोरं खेळत चालायची त्याबदल्यात जेवते वेळेस थोडी थोडी रोटी व मिरचू देयाचे, मारवाड्याचा बाबू मातर चपात्या आणायचा त्यावर तूप साखर असायचे हे सारं लेखकाला अपरूक वाटायचं. ५

लेखकाला बालपणी अनेक जातीच्या मुलांचा सहवास लाभलेला आहे. त्यांच्यावर त्या परिसराचा तिथल्या संस्कृतिचा प्रभाव पडलेला आहे. त्यांची गरिबी आणि पोटासाठीचा संघर्ष भयंकर आहे. अस्पृश्यतेची दाहकता त्यांनी अनुभवलेली होती. या सर्व गोष्टीमुळे प्र.ई. सोनकांबळे यांचे बालपणीचे समाजव्यवस्थेतील स्थान निश्चित होते.

समारोप

समाजव्यवस्थेच्या स्वयंघोषित ठेकेदारांनी आपले हितसंबंध जोपासण्यासाठी जाणीवपूर्वक जातीच्या चौकटीचे षडयंत्र निर्माण केल्यामुळे अस्पृश्यांची कोंडी होऊन तो समाजजीवनाच्या मूळ प्रवाहापासून कोसो दूर फेकला गेला. यामुळे जीवनाशी निगडित असलेल्या सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, राजकीय इत्यादी क्षेत्रांपासून वंचित राहिला. त्याची चोहोबाजूंनीच नाकेबंदी झाल्यामुळे त्यांनाही मूळ प्रवाहापासून वेगळी अशी नवीन पद्धती निर्माण केली. यातून त्यांची अर्थार्जनाची साधने, धार्मिक-सांस्कृतिक विधी, जातपंचायत, रूढी, परंपरा, संकेत, चालीरीती वेगळे ठरले. निमूटपणे गुलामगिरी सहन करत असताना एखाद्या वेळी या अस्पृश्यांनी स्वअस्तित्वासाठी प्रस्थापितांविरूद्ध ब्र शब्द काढला तर त्याला समूळ नष्ट करण्यात आले. त्यामुळे अस्पृश्यांचे अन्यायाविरूद्ध प्रतिकार करणारे मनोबल कायमस्वरूपी पंगू झाले. आठवणींचे पक्षी या आत्मकथनातून पदोपदी जानवते.

संदर्भ

१. कांबळे कमलाकर, 'आठवणींचे पक्षी' - ग्रंथाली कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती २५ मार्च २०१० पृ. क्र. ७८-७९
२. सोनकांबळे प्र.ई., 'आठवणींचे पक्षी', चेतना प्रकाशन, औरंगाबाद - पृ. क्र. ४८
३. सोनकांबळे प्र.ई., 'आठवणींचे पक्षी', चेतना प्रकाशन, औरंगाबाद, पुनर्मुद्रण ६ जानेवारी २०११ - पृ. क्र. ४०
४. सोनकांबळे प्र.ई., 'आठवणींचे पक्षी', चेतना प्रकाशन, औरंगाबाद, पुनर्मुद्रण ६ जानेवारी २०११ - पृ. क्र. १२७
५. सोनकांबळे प्र.ई., 'आठवणींचे पक्षी', चेतना प्रकाशन, औरंगाबाद, पुनर्मुद्रण ६ जानेवारी २०११ - पृ. क्र. ८२-८३
६. सोनकांबळे प्र.ई., 'आठवणींचे पक्षी', चेतना प्रकाशन, औरंगाबाद, पुनर्मुद्रण ६ जानेवारी २०११ - पृ. क्र. १२७

